

ЧИ АКТУАЛЬНІ РОЗДУМИ КАРЛА ПОППЕРА ПРО ДЕМОКРАТІЮ СЬОГОДНІ?

Олександр Тягло

Анотація. Представлено огляд лекції Карла Поппера «Роздуми про теорію і практику демократичної держави» з коментарями. Аргументовано, що хоча сьогодні ми живемо у світі, реалії якого вийшли доволі далеко за межі дослідженого Поппером, низка його ідей і висновків зберігає свою силу та актуальність.

Історія вчить, що від самого початку демократія не позбавлена ані різного роду помилок і виявів зла, ані милосердя та добра. Тож демократичну державу не варто ані ідеалізувати, ані демонізувати. За Поппером, демократія – не народний суверенітет і не правління народу. Це соціальна інституція, яка не тільки заперечує диктатуру з властивою їй концентрацією влади, а й належно споряджена для того, щоб захищатися. Суттєвою особливістю демократії є реальна можливість усунення уряду «без пролиття крові», у врегульований мирний спосіб. Різноманітні свободи необхідні відповідальним громадянам для запобігання надмірної концентрації державної влади і зловживання нею. Разом з тим, реалізація цих свобод обмежується правом: вона повинна не припускати «ексцесів» свободи, не шкодити належному правлінню, демократичній державі.

Заклик Поппера, що медіа, які погано висвітлюють досягнення демократії, слід умовити бачити й говорити істину, розвивати критичне ставлення до самих себе та виправлятися, є лише регулятивним принципом чи метою, котрої потрібно прагнути попри наявну незадовільну ситуацію і сумніви у можливості її повної зміни на краще. Сучасна інформаційна війна ведеться шкідливими фейками і різного роду маніпуляціями, у тому числі й щодо демократії, які поширюються через медіа масово та регулярно. У протидії цьому не достатньо покладатися тільки на умовляння чи на заборонні заходи держави. Ефективна національна система такої протидії, не виключаючи врегульованої правом участі держави, мусить залучати доброякий персонал недержавних мас-медіа, а також спеціалізованих громадські організації, інформаційних волонтерів. Однак проблема протидії шкідливому контенту мас-медіа у достатній мірі не буде вирішена без медіаосвіти найширшої аудиторії: в ідеалі кожен користувач того чи іншого «екрану» має бути готовий надавати собі сам вмілу «первинну допомогу» проти «інформаційного ураження».

Ключові слова: демократія, афінська демократія, демократична держава, влада, свобода, медіа, національна система протидії шкідливому контенту мас-медіа.

Вступ

У нашої країні соціально-філософські погляди Карла Раймунда Поппера (1902–1994) відомі головню з його фундаментальної двотомної праці «Відкрите суспільство та його вороги», що побачила світ у далекому 1945 році [8], [9]. А як вони розвивалися у другій половині ХХ століття, зовсім не бідній на значущі переміни у світі? Уявлення про це надає збірка «Урок цього століття», що складається з низки інтерв'ю 1991 і 1993 років, а також двох окремих лекцій [25].¹ Однак, як на мене, в Україні вона не привернула належної уваги. З огляду на це у 2010 році я оприлюднив розширений реферат лекції Поппера, присвяченої теорії і практиці демократичної держави з доцільними коментарями (див.: [14]).

Минуло п'ятнадцять років, багато чого змінилося у нашому швидкоплинному світі. Чи залишаються актуальними ідеї і висновки Поппера? Коли так, то які й чим саме? З метою знайти відповіді на ці запитання, залучивши до пошуків якомога ширшу аудиторію, ще раз огляну роздуми одного з видатних мислителів недавнього минулого, прокоментую їх вже у контексті першої чверті ХХІ століття.

Виникнення демократії

Лекція Поппера «Роздуми про теорію і практику демократичної держави» починається з обговорення впливу вільного ринку книг, що виник в Афінах близько 530 року до Р. Х., на багатогранне буття цього міста-держави.

Поява ринку книг, припускає Поппер, вплинула не тільки на культурний зліт Афін, а й на народження афінської демократії. Хоча не можна довести точно, що встановлення демократії було пов'язане з винаходом книжкового ринку, однак ця гіпотеза підтримується багатьма доводами.

---

¹Повна назва збірки – «Урок цього століття. З двома лекціями про свободу і демократичну державу». Перші дві її частини складені з інтерв'ю, які Поппер дав італійському журналісту Джанкарлу Босетті. Інтерв'ю 1991 року: «Пацифізм, війна і зустріч з комунізмом», «Головна критика марксизму», «1962 рік: Сахаров, Хрущов і занепад советів», «Політичний порядок денний сьогодні: верховенство права і діти», «Іще раз проти історизму: майбутнє відкрите». Інтерв'ю 1993 року: «Нам загрожує Третя світова війна», «Телебачення псує людство. Це як війна». Третя частина складена з двох лекцій (talks): «Роздуми про теорію і практику демократичної держави» та «Свобода й інтелектуальна відповідальність». Наразі огляну першу з цих лекцій (Мюнхен, 9 червня 1988 року) [24].

Майстерність письма і читання (яка швидко розповсюдилась у місті); велика популярність Гомера і (без сумніву, внаслідок цього) інших видатних драматургів, художників та скульпторів; обговорення багатьох нових ідей і, взагалі, інтелектуальний підйом – усе це основоположні історичні факти, на які безсумнівно вплинув винахід книжкового ринку. І навіть коли припустити, що демократія утвердилась незалежно од цього, величезний успіх молодого афінського демократії у визвольних війнах проти незмірної Перської імперії напевне *не* був непов'язаний з цим усім. Зазначений успіх можна зрозуміти лише у світлі поєднання нової самосвідомості, виробленої афінянами через екстраординарні культурні й освітні досягнення, з їх унікальним смаком і захопленням красою й ясністю у мистецтві та поезії [24, с. 66].

Відзначивши позитивний вплив на демократію ринку книг, взаємопов'язаних з ним «екстраординарних культурних та освітніх досягнень», Поппер узагальнює свій висновок посиланням на споріднені події доби Відродження.

У будь-якому разі примітним є те, що винахід Гутенбергом друкування у п'ятнадцятому столітті й пробуджене ним величезне розширення книжкового ринку сприяло подібній до давньогрецької культурній революції, відомій під назвою гуманізму. Усі мистецтва розквітли, коли література Античності одержала нове життя. Народилося нове природознавство. А в Англії Реформація призвела до двох революцій – кривавої 1648–1649 і мирної 1688, завдяки яким тамтешній парламент почав швидко еволюціонувати у напрямку демократії. У цьому випадку зв'язок видно ясніше [24, с. 67].

Тож чинник книги, вільного ринку книг позитивно вплинув на виникнення і поширення демократії. Та чи зберігає він свою силу дотепер?

У січні 2020 року на одному з заходів Всесвітнього економічного форуму у Давосі була обговорена фундаментальна трансформація, влучно названа переміщенням людства з «галактики Гутенберга» до «галактики Цукерберга». З дискусії можна зрозуміти, що новітня революція у виробленні, зберіганні, поширенні, використанні чи споживанні інформації, суттєво ґрунтована на масовому переході від паперової книги до постійно вдосконалюваних електронних пристроїв, або «екранів», криє у собі глибокі загрози людській психіці, поведінці, спілкуванню.

Французький нейропсихолог Мішель Демюрже у книзі «Фабрика цифрових кретинів», виданій у 2019 році, відзначив негативні наслідки тривалого використання різноманітних «екранів» підростаючим поколінням. Це відставання у розвитку мовлення у наймолодших, проблеми з моторикою, порушення пам'яті, погана концентрація, порушення

сну, зниження креативності й численні емоційні розлади (депресія, агресивність тощо) [16]. А огляд проведених з січня 2000 по квітень 2023 рік досліджень, що охопили близько 30 000 дітей віком до 12 років, підтвердив довготривалий вплив «раннього цифрового досвіду», тобто використання «екранів» задля освіти, перегляду відео, ігор тощо, на формування мозку і його функціонування: тут наявний як позитивний, так і негативний вплив, та негативний переважає [26].

Описана фундаментальна трансформація, ґрунтована, серед іншого, на відході в історію паперової книги, характерних для «галактики Гутенберга» друкованих носіїв інформації та їх поширення через вільний ринок, *par excellence* породжена розвитком сучасного демократичного світу. Та чи суголосна вона традиційним цінностям і нормам демократії? Чи не призведе до якоїсь суттєвої її мутації, до деградації і, зрештою, до загибелі? Наразі на ці питання світова теорія й практика шукають і, можливо, своєчасно знайдуть потрібні відповіді... або не знайдуть.² Так чи інакше, майбутнє, за Поппером, не визначене наперед, воно відкрите.

Отже, виникнення і поступ демократії були пов'язані з ринковим обігом книг, по суті – зі збільшенням відповідним чином організованих потоків різноманітної інформації в освіті, мистецтві, науці, політиці тощо. Сьогодні такого роду процеси, спираючись вже не на друковані книги чи газети, а на різноманітні електронні пристрої, «екрани»,

---

²Одним із характерних явищ «галактики Цукерберга», пов'язаних з витісненням паперових книг електронними «екранами», є стрімкий розвиток штучного інтелекту (ШІ): він усе більше і вагомніше втручається у взаємодію величезних мас людей з цими самими «екранами». У середині червня 2024 року у Бонні відбувся Глобальний медіафорум Deutsche Welle, учасники якого обговорювали, серед іншого, як протистояти використанню ШІ з метою поширення дезінформації через мас-медіа. Увагу привернуло те, що авторитарні режими дедалі більше використовують ШІ у своїх цілях [11]. А у січні 2025 року на Всесвітньому економічному форумі керівник компанії Anthropic Даріо Амадей зауважив, що використання ШІ урядами різних країн може призвести до авторитарних режимів, подібних до описаних у «1984» Джорджа Орвелла. Він також підкреслив, що подство ще не навчилося правильно керувати машинами, які наближаються до рівня людського інтелекту, а що вже казати про ШІ, який може перевершити людські можливості [5]. Загрози, що тут виникають, ще не фатальні, однак вже цілком реальні. У зв'язку з цим ЄС і США обрали різні стратегії реагування. У Євросоюзі з середини 2024 року діє закон – Artificial Intelligence Act, який забороняє розробки ШІ, що становлять неприйнятні ризики для безпеки, здоров'я або основних прав, за винятком випадків, пов'язаних з національною безпекою. Натомість віце-президент США Дж.Д. Венс на присвяченому ШІ світовому саміті у Парижі 11 лютого 2025 року заявив: «Ми вважаємо, що надмірне регулювання сектору ШІ може згубити цю передову галузь» [2].

оновлюються і багатократно підсилюються, несучи з собою не тільки позитивні для людини та людства наслідки. Загрози тут реальні, їх слід чесно визнавати і всебічно вивчати, виробляти та застосовувати належні засоби профілактики чи протидії.

Повертаючись до розглядуваної лекції, далі знаходжу наголос на тому, що Афіньське диво п'ятого століття до Р.Х. складалося з надзвичайних культурних, політичних і військових досягнень. Вони йшли пліч-о-пліч зі стрімким зростанням справді незрівнянної літератури, яка в майбутньому слугуватиме за модель для Європи.

Серед визначальних подій того часу були дві війни, що тривали приблизно тридцять років кожна, нагадує Поппер. У першій війні Афіни були зруйновані, хоча і вийшли з неї з перемогою. У другій – зазнали нищівної поразки. Можна б подумати, що із закінченням Пелопоннеської війни у 404 р. до Р.Х. настав кінець афінської демократії. Проте це не так. Вже через вісім місяців тридцять тиранів зазнали поразки від демократично налаштованих афінян, і між Спартою та афінською демократією було укладено мир [24, с. 68].

Таким чином, демократія довела свою життєстійкість, здатність відновлюватися навіть після важких поразок. Та поряд з цим безсумнівним достоїнством, від самого початку вона виявила нездатність повністю уникати помилок, навіть злочинів.

Однак афінська демократія припустилася жакхливих помилок – не лише тактичних чи стратегічних прорахунків, а й злочинів проти людяності на кшталт знищення Делосу явно без будь-якого прямого приводу. Усе чоловіче населення острова було вбите, а всі жінки й діти продані у рабство. Поряд з цим жакхливим злочином, що таке несправедливий вирок у суді над Сократом (політичний судовий процес, де обвинувачем виступав лідер партії)? Фукідід, який був командиром афінського війська, дає детальний звіт про події на Делосі й характеризує їх як цинічне та неprobачне рішення, ухвалене більшістю, котра усвідомлювала, що робить, і мала б бути покарана за свій злочин. Сталося і багато інших подібних випадків.

Випадки такого роду не мають виправдання, але, на щастя, Фукідід говорить і про інші рішення. Наприклад, одного разу Метілена повстала і порушила договір про союз з Афінами, внаслідок чого досить швидко їй було завдано поразки. Афіняни послали корабель з воєначальником, який віз наказ про знищення усього чоловічого населення. Проте наступного дня афінян охопили докори сумління. Фукідід описує скликання народних зборів, на яких Діодот закликав до помилування. Його підтримала дуже незначна більшість, однак невідкладно був споряджений другий корабель, команда якого гребла без зупинки, день і ніч з такою силою, що встигла прибути вчасно, аби скасувати попередній наказ. «Так Метілена ледь-ледь врятувалася», – писав Фукідід [24, с. 68].

Наведені Поппером історичні факти підтверджують, що від самого початку демократія – зовсім не біблійний рай: як справа нащадків Адама і Єви, вона не позбавлена ані різного роду помилок та виявів зла, ані милосердя і добра. Тож демократичну державу не варто ані ідеалізувати, ані очорнювати чи навіть демонізувати.

Чим є сучасна демократія?

Реальна демократія створює серйозні проблеми: так було від початку, і так триває дотепер. Цим суттєвим застереженням Поппер починає ключовий розділ своєї лекції під назвою «Демократія ніколи не була правлінням народу, не може і не має ним бути».

Хоча найважливіші та найскладніші проблеми демократії мають, на думку мислителя, моральну природу, проте перше утруднення, що завжди спричиняє непорозуміння, виявляється суто мовним.

Буквально «демократія» означає «правління народу» («people's rule»), тому багато хто гадає, що це розуміння терміну залишається важливим для теорії державних утворень, які сьогодні вважаються західними демократіями.

Греки вживали різні назви для різних форм державного адміністрування (state administration) – залежно від того, чи вважали вони ті чи інші форми правління добрими або поганими, кращими або гіршими. Зрештою вони прийшли до п'яти іменувань державних устроїв відповідно до моральних якостей їх правителів. Це суттєво використав Платон у наступній схемі.

1 і 2 Монархія: правління однієї доброї людини; її спотворена форма – тиранія, тобто правління поганої людини.

3 і 4 Аристократія: правління кількох добрих людей; її спотворена форма – олігархія, тобто правління кількох не таких добрих.

5 Демократія: правління народу, багатьох, більшості (rule by the people, the many, the multitude).

У цьому випадку Платон вказував лише *одну* форму, яка є поганою остільки, оскільки серед більшості завжди багато поганих людей [24, с. 69].³

---

³Аристотель, піддавши схему свого вчителя критиці, доповнив і розвинув її. По-перше, він додав ще один правильний, або справедливий, державний устрій – політію. Це, коротко кажучи, правління більшості в інтересах загальної користі [1, с. 76, 100]. По-друге, демократія є відхиленням від політії, вона захищає інтереси неімущих верств населення. По-третє, демократію не слід визначати надто спрощено – як державний устрій, коли влада належить народові, застерігав

З огляду на наведену схему Поппер відмічає, що Платон почав з доволі наївного питання: «*Хто* має командувати (be in command) державою? *Хто* має здійснювати правлінську владу (ruling power)?».

Це питання напевне могло бути поставлене у маленькій державі на кшталт Афін, де усі впливові особи добре знали одна одну. Та воно залишається коренем політичних дискусій дотепер. Маркс і Ленін, Муссоліні та Гітлер, як і найбільш демократичні політики, невтомно повертались – часто підсвідомо – до цієї занадто персоніфікованої проблеми. І коли вони пропонували загальні правила, то зазвичай у відповідь на питання: «Хто має правити?». Відповідь Платона відома: «Правити мають найкращі». Це, вочевидь, моральна відповідь. Маркс і Енгельс відповідали: «Правити мають пролетарі» (а не капіталісти). Вони мають насправді правити державою, навіть через диктатуру! У цьому випадку моральність дещо прихована, але виглядало природним, що правити мають добрі пролетарі, а не погані капіталісти. Стосовно Гітлера і казати нічого. Він відповідав просто: «Я». Питання «Хто має правити?», як і попередники, він вважав фундаментальним.

Близько п'ятдесяти років тому я покінчив з цим питанням раз і назавжди. Насправді воно є помилкою, котра веде до фіктивних і вкрай скандальних рішень з огляду на моральні імперативи. З моєї точки зору, надзвичайно аморально вважати політичних опонентів за моральне зло (а свою партію за добро). Це призводить до ненависті, що завжди погано, а також до наголосу на владі, а не на її обмеженні [24, с. 69-70].⁴

Стагирит. У типовому випадку, демократією вважається такий устрій, коли неможливі вільнонароджені, становлячи більшість, матимуть владу в своїх руках [1, с. 103-104]. По-четверте, Аристотель поглибив розуміння демократії, поділивши її на п'ять видів. Серед них – крайня демократія, коли влада демосу спирається не на закон, а на народні ухвали: демос стає деспотом, а демократія дуже нагадує тиранію, найгірший зі спотворених устроїв [1, с. 107]. Не входячи зараз у глибокі дискусії, додаю до цього, що у Платона й Аристотеля ще не спостерігається регулярного розведення понять влади та правління. Натомість Поппер – наш старший сучасник – піддає суттєвій критиці розуміння демократії не як *влади народу*, а саме як *правління народу*.

⁴У дусі Поппера, варта морального осуду і неприйняття ситуація, коли черговий місцевий або державний лідер видає себе чи не за утілення усіх чеснот, а своїх опонентів – за вияви зла, щонайменше за недоумкуватих неуків або навіть за підступних замаскованих лиходіїв. Це, зокрема, дотепер ще жива спадщина радянського тоталітаризму з його численними й усюдисущими «іноземними агентами» та іншими «воротами народу», з якими невтомно вів боротьбу «великий вождь народів товариш Сталін» укупі з «істинними більшовиками-ленінцями». Та сьогодні ситуації такого роду відтворюються не тільки на теренах вірних «спадкоємців СРСР» та «комуністичного табору» загалом, а й у країнах демократичного транзиту чи навіть консолідованої демократії. Тут вони руйнують національну єдність, перешкоджають законним компромісам конкуруючих політичних чи управлінських верхівок, ефективній співпраці різного роду спільнот, пересічних громадян.

Виходячи з цих міркувань, Поппер запропонував замінити платонівське питання – «Хто має правити?» – зовсім іншим – «Чи існують форми правління, які є морально неприйнятними?». Або у протилежному формулюванні – «Чи існують форми правління, які дозволяють нам позбутися злого або просто некомпетентного і шкідливого уряду?». На думку мислителя, саме подібні питання, принаймні у прихованому вигляді, знаходяться в осерді західних демократій. Вони насправді суттєво відрізняються від початкового питання Платона.

Як же слід відповісти на кардинально змінене засадниче питання щодо прийнятності у сучасному світі устрою держави, правління нею? Знов апелюючи до моралі, Поппер стверджує: нестерпною є тиранія чи диктатура, насамперед через відсутність підзвітності.

Диктатура нав'язує ситуацію, за яку ми не несемо відповідальності, але зазвичай не в змозі змінити. Це людськи нестерпна ситуація. Тому наш моральний обов'язок – робити усе можливе, аби упередити її настання.

Саме це ми намагаємося робити з так званими демократичними формами держави, і в цьому полягає їх єдине моральне виправдання. Таким чином, демократії не є народними суверенітетами (popular sovereignties), найголовніше вони є інституціями, спорядженими для самозахисту від диктатури. Вони не допускають диктаторського правління і концентрації влади, а прагнуть обмежити владу держави. Суттєво, що у цьому розумінні демократія мусить зберігати можливість усунення уряду без пролиття крові не тільки тоді, коли він перестає поважати свої права і обов'язки, а й коли ми вважаємо його діяльність поганою чи помилковою [24, с. 70].

Отже, принциповий висновок Поппера такий: демократія – не народний суверенітет і не правління народу; це – соціальна інституція, яка не тільки заперечує диктатуру з властивою їй концентрацією влади, а й належно споряджена для того, щоб захищатися від неї. Суттєвою особливістю демократії є реальна можливість обґрунтованого усунення уряду, правлячої верхівки «без пролиття крові», у врегульований мирний спосіб.⁵

---

⁵У загальному випадку демократичне усунення уряду, правлячої верхівки слід, вочевидь, розуміти не як одномоментний акт, а як більш-менш тривалий процес, включно з достатнім усвідомленням і вільним обговоренням громадянами необхідності змін, їх підготовкою та власне здійсненням. Вимога «без пролиття крові» стосується усього цього процесу. Інакше «безкровна» передача «поводів влади» «від себе собі ж або своїм ставленикам», якій передувала «зачистка» опозиції, інформаційне, юридичне чи фізичне знищення її представників, без жодних докорів сумління підводиться заангажованими пропагандистами під поняття демократії, зокрема «керованої демократії». Саме до такої маніпуляції вдаються

Далі мислитель ще раз повторює: для оцінки форми правління суттєво те, що вона має дозволяти усунення даного уряду без кровопролиття, після чого поводи влади (*reins of power*) перебирає новий уряд. Не має великого значення, *у який спосіб* здійснюється це усунення – через рішення більшості виборців, їх представників або суддів конституційного суду. Ніщо не доводить демократичний характер Сполучених Штатів ясніше за відставку, а фактично усунення, президента Ніксона, наполягає Поппер.⁶

Тут, однак, не можна не згадати події 6 січня 2021 року, коли натовп прихильників президента Дональда Трампа увірвалися до Капітолію, намагаючись зірвати процедуру підрахунку голосів виборників і офіційне оголошення Джо Байдена переможцем виборів сорок шостого президента США. Внаслідок цього інциденту пролилася кров, загинули четверо протестувальників і поліцейський. Хоча зрештою Байден обійняв президентську посаду, перейнявши «поводи влади» у Трампа, однак даний процес не можна визнати таким, що цілком відповідав сформульованій Поппером вимозі до бажаної сьогодні форми правління, належного способу безперервного буття правлінської влади, правління демократичною державою.⁷ Правда, чотири роки потому, коли Трамп переміг на наступних виборах, передача «поводів влади» відбулася мирно, з дотриманням усіх традицій, включно з чаюванням старого і нового президентів та їхніх дружин. Тож, хоча реноме демократії у США було відновлене, однак загалом описані події підтвердили вразливість навіть консолідованої демократії, необхідність постійного захисту демократичного способу правління, в тому числі й від зазіхань деяких «демократичних» можновладців.⁸

прихильники нинішнього російського диктатора, «забуваючи», насамперед, про вбивства Бориса Немцова, Олексія Навального, інших опозиціонерів.

⁶Ричард Ніксон (1913–1994) – тридцять сьомий президент Сполучених Штатів Америки (1969–1974). Він – єдиний президент США, котрий достроково припинив свої повноваження, подавши у відставку. Це трапилося після скандалу, відомого як «Вотергейт» (незаконне прослуховування телефонних розмов політичних суперників), і відповідних звинувачень, що загрожували подальшим імпічментом.

⁷Лідери країн демократичного світу засудили хаос, який тоді поглинув Вашингтон, оцінивши напад на Капітолій як «ганебний», «жалогідний» і «шокуючий». Зокрема, президент Франції Еммануель Макрон заявив: те, що сталося у Вашингтоні, «напевне не Америка». Ми віримо в силу наших демократій, ми віримо в силу американської демократії, додав він. Прем'єр-міністр Австралії Скотт Моррісон засудив насильство та «з нетерпінням чекав мирної передачі влади новообраній адміністрації відповідно до великої американської демократичної традиції» [18].

⁸У мирний спосіб передавши «поводи влади» демократично обраному насту-

Особливо актуальним цей урок є для країн демократичного транзиту, де спадщина авторитаризму ще не відійшла у минуле остаточно і безповоротно.⁹

Ідучи далі в роз'ясненні сутності демократії, Поппер нагадує відоме висловлювання, приписуване знаменитому лідеру афінської демократії Периклу: «Хоча небагато хто з нас здатен виробляти політику (policy) чи утілювати її у життя, усі ми в змозі її оцінювати». Це твердження, на думку сучасного мислителя, є засадничим: воно дисконтує поняття правління народу (rule by the people) і народної ініціативи, уводячи натомість зовсім інше – *оцінювання народом* (judgment by the people).

Перикл... дуже коротко пояснює, чому народ не здатний керувати (the people does not able to govern), навіть якщо немає жодних інших утруднень. Ідеї – особливо нові ідеї – продукуються лише окремими індивідами, навіть якщо вони уточнюються чи розвиваються у співпраці з кількома іншими людьми. З часом багато хто здатен розрізнити, є ці ідеї добрими або поганими, особливо коли прямо стикнувся з їх наслідками. І подібні оцінки, подібні рішення за принципом «так – ні» можуть вироблятися ширшим колом виборців.

Вислів типу «народна ініціатива» є оманливим і суто пропагандистським. Зазвичай це ініціатива кількох людей, яка у кращому випадку представляється народу задля критичної оцінки. Але в таких випадках важливо розуміти, чи не виходить представлене за межі компетенції виборців, котрі його оцінюють [24, с. 72].

Нарешті, Поппер вважає за необхідне попередити про небезпеку, яка виникає, коли народ і, особливо, молодь вчать, що вони живуть у

пнику, Джо Байден попередив, що Дональд Трамп може зруйнувати демократію у США: «В Америці формується олігархія, що характеризується величезним багатством, владою та впливом, що реально загрожує всій нашій демократії, нашим основним правам і свободі, а також чесним шансам кожного на успіх» [4]. Тож, здається, новітні випробування американської демократії ще не добігли кінця.

⁹14 лютого 2025 року у промові на Мюнхенській конференції з безпеки віцепрезидент США Дж.Д. Венс, оцінюючи скасування результатів першого туру виборів президента Румунії у листопаді 2024 року, зауважив: «Але якщо вашу демократію можна зруйнувати з іншої країни, вклавши кількасот тисяч доларів у рекламу в інтернеті – то, перш за все, це означає, що ця демократія від початку була не дуже сильною» [15]. З даною оцінкою молоді демократії, яка є «не дуже сильною», цілком природно можна було б погодитися, якби не спроба іронізувати з цього приводу. Іронія тут навряд чи доречна хоча б тому, що афінська демократія теж не була дуже сильною, зазнавала важких поразок. Більше того, якщо не заплющувати очі на події 6 січня 2021 року у Вашингтоні, то слід визнати певну хиткість зовсім не молоді, а зрілої, консолідованої демократії у рідній країні Венс.

системі народоправства (a system of popular rule) – а «це не істина і не може бути істиною». Коли навчені так люди усвідомлюють помилку, то вважають себе обдуреними і приниженими, що може негативно вплинути на їхній світогляд, особливо на політичні погляди, врешті-решт призвести навіть до тероризму, застерігає мислитель.

Межі свободи

Поппер наполягає, що громадяни країни до певної міри поділяють спільну відповідальність за уряд, навіть коли вони і не входять до його складу.

Але наша спільна відповідальність вимагає свободи, багатьох свобод: свободи слова, свободного доступу до інформації та свободи ділитися нею, свободи *публікувати* і багато іншого. «Експес» етатизму веде до відсутності свободи. Проте існує і така річ, як «експес» свободи. На жаль, свободою можна зловживати, як і державною владою. Наприклад, зловживання свободою слова чи свободою преси можливе у разі розповсюдження фальшивої інформації чи підбурювання до заколоту [24, с. 72-73].

Сьогодні ефект зловживання свободою слова через розповсюдження екстремістських закликів, дезінформації чи місінформації багатократно підсилюється новими медіа, які усе ширше застосовують ШІ.¹⁰ Вони діють у глобальному просторі майже зі швидкістю світла, заповнюючи мільярди споживацьких «екранів», об'єднуючи одностудійців, стимулюючи не тільки їхні «лайки» або «дислайки», а й цілком «матеріальну» реакцію, інколи, на жаль, на кшталт тієї, яку продемонстрували нападники на Капітолій у січні 2021 року.

Ми потребуємо свободи для того, аби упередити зловживання владою з боку держави, і ми маємо потребу у державі, аби упередити зловживання свободою. Очевидно, це проблема, яка ніколи не буде вирішена правниками в абстрактний спосіб; потрібен конституційний суд, але найбільше за все потрібна добра воля [24, с. 73].

Таким чином, різні свободи необхідні відповідальним громадянам для запобігання надмірної концентрації державної влади і зловживання нею, зрештою – для уникнення загрози переродження демократії у

¹⁰ «Штучний інтелект робить дезінформацію дешевшою, простішою та ефективнішою», – констатувала глава МЗС Німеччини Анналена Бербок у своєму виступі на Глобальному медіафорумі DW у Бонні [11]. Заради повноти слід додати, що ШІ можна застосовувати і для виявлення та протидії дезінформації. Наразі це ще лише інструмент, який використовується як на добро, так і на зло.

диктатуру. Разом з тим, за умови життя у державі свобода громадянина обмежена правом, чинним законодавством.¹¹ Не можна припускати «експесів» свободи, зокрема шкодити належному правлінню, демократичній державі загалом (див. також [24, с. 73-74], [14, с. 7-8]). Постійно підтримувати баланс свободи і закону зовсім не просто: для земних людей завжди наявні різного роду спокуси змінити його у той чи інший бік. За Поппером, аби цього уникнути слід, насамперед, *за своєю доброю волею* діяти з огляду на право і «не дозволяти нашій любові до свободи заважати нам бачити проблеми зловживання нею».¹²

Межі державної влади

Значну увагу Поппер приділяє обґрунтуванню необхідності як існування державної влади, так і її обмеження. При цьому він враховує дві суперечні лінії, визначені ще провідними мислителями Нового часу: з одного боку, Томасом Гоббсом, а з іншого – Іммануїлом Кантом, Вільгельмом фон Гумбольдтом і Джоном Стюартом Міллем.

¹¹Тут доречно згадати класичну працю Джона Локка «Два трактати про правління», опубліковану ще у 1690 році. *Свобода у суспільстві за умови державного правління* полягає у тому, щоб жити у відповідності зі сталим законом, спільним для кожного у цьому суспільстві й встановленим у ньому законодавчою владою, вказав британський мислитель. Свобода – слідувати своїй власній волі в усіх випадках, коли це не забороняє закон, і не бути залежним від мінливої, невизначеної, невідомої, примхливої волі іншої людини. Натомість природна свобода полягає у тому, щоб не бути обмеженим нічим, окрім законів природи, також пояснив він [22, с. 302].

¹²У вже згаданій промові на Мюнхенській конференції Венс піддав критиці стан європейської демократії, вгледівши тут, серед іншого, загрози свободі вираження поглядів і свободі слова. «Боюся, що свобода слова відступає», – зауважив він з огляду на спроби «цензурувати так звану дезінформацію», правда, не тільки у низці держав Європи, а й у США – за часів адміністрації Байдена. «За лідерства Дональда Трампа ми можемо не погоджуватися з вашими поглядами, але ми будемо захищати ваше право висловлювати їх публічно», – додав американський можновладець. І ще: «Демократія ґрунтується на священному принципі, що голос народу має значення» [15]. Здається, слушні застереження і своєчасне оголошення намірів успішно протидіяти загрозам демократії. Та чи усе це насправді так? Дійсна демократія ґрунтується на більш ніж одному «священному принципі»: без дотримання принципу верховенства права вона ризикує деградувати у свавільну диктатуру, проти чого застерігав не тільки Поппер, а ще й Аристотель. Тож свобода, зокрема і свобода слова, не безмежна, а обмежена нормами права. Коли ж свобода виходить за ці межі, маємо зловживання нею – аж до всьлякого екстремізму. Цілком мав рацію міністр оборони Німеччини Борис Пісторіус, заперечивши Венсу і наголосивши: демократія не означає, що будь-хто може виголошувати будь-що. Демократія мусить бути в змозі захищати себе від екстремістів, які хочуть її знищити [17].

Томас Гоббс виходив із засновку, що без держави кожна людина потенційно виявляється смертельним ворогом іншої («*Nemo homini lupus*») і тому для протидії насиллю та злочинам потрібна максимально сильна держава. Кант бачив проблему у зовсім інший спосіб. Він також вважав, що держава і обмеження свободи необхідні, проте прагнув звести це до мінімуму. Він мріяв про «конституцію, засновану на найбільшій людській свободі за законами, завдяки яким свобода кожного сумісна зі свободою усіх інших».¹³ Кант не хотів держави, сильнішої за абсолютно необхідну для того, аби гарантувати кожному громадянину стільки свободи, скільки можна – за умови, що це сумісне з мінімальним обмеженням свободи інших. Він вважав обмеження свободи такого роду за особливість людської спільноти, якої не уникнути [24, с. 73].

Може здатися сюрпризом, але надмірне посилення чи розширення влади, державного правління не припустиме навіть задля примусу людей до щастя і добра. Поппер згадує засадничий висновок Канта, що ніхто не може примусити мене бути щасливим відповідно до його уявлень про благополуччя інших, оскільки кожен вправі шукати свого щастя у будь-який спосіб, який вважає підходящим. Тож державне правління, спрямоване на те, аби у якийсь загально-обов'язковий спосіб «ощасливити» громадян, тобто «*батьківське*», або *патерналістське*, правління і, відповідно, *патерналістська* держава насправді є найбільший *деспотизм*, який тільки можна уявити.¹⁴

І Кант, і Гумбольдт, і Мілль намагалися утвердити необхідність держави таким чином, щоб утримати її у найвужчих можливих межах. Їхня ідея була такою: держава потрібна, але ми прагнемо мати її якомога менше – на відміну від тоталітарної держави; ми не хочемо патерналістської, авторитарної чи бюрократичної держави; коротко кажучи, ми прагнемо міні-держави [24, с. 75].

Хоча слід, наскільки можливо, уникати патерналістського правління, однак будь-яка реальна держава має декілька патерналістських функцій, визнає Поппер.

Основне завдання держави – чого ми очікуємо від неї більше за все – полягає у визнанні нашого права на життя і свободу, а також у допомозі, коли потрібно, захищати наше життя і свободу (в усіх їх виявах) як наше право. Але це завдання вже є внутрішньо патерналістським! Навіть те, що Кант називає «добра воля», має із самого

¹³Переклад цієї цитати взято з сучасного українського видання Кантової «Критика чистого розуму» [6, с. 223].

¹⁴Поппер посилається тут на твір Канта «Про поширену приказку “Це може бути вірним у теорії, але не застосовне на практиці”» [19, с. 74].

початку показне і незаперечне значення. Коли ми постаємо перед необхідністю захищати наші фундаментальні права, то маємо зустрічати не ворожість чи байдужість складової частини держави (державної агенції), а радше добру волю. Фактично, ситуація є патерналістською і згори донизу (оскільки передбачається, що державні агенції мають виявляти добру волю), і знизу догори (оскільки громадянин шукає підтримки у когось сильнішого за нього) [24, с. 75].

У зв'язку з цим Поппер вказує і на національну оборону, зневажати якою неприпустимо. У будь-якому сенсі це патерналістська функція. Він нагадує про ще одну функцію такого роду – зовнішню політику. Внаслідок визнання їх обох міні-держави видається віддаленим і утопічним ідеалом, однак це не означає, що від неї слід відмовитися. Міні-держави продовжує існувати, хоча б лише як регулятивний принцип [24, с. 78].

Таким чином, далеко не в усьому державна влада, державне правління можуть здійснюватися без патерналізму. З огляду на це, Поппер вважає за доцільне відмовитися від простого протиставлення міні-держави і патерналістської держави, замінивши його конструктивною рекомендацією: «не *більше* патерналізму, ніж необхідно з огляду на мораль» [24, с. 79].

Проблеми бюрократії

Бюрократія здавна була і дотепер залишається неодмінним інститутом держави, її правлінської влади. Поппер не обминає своєю увагою проблем, породжуваних бюрократією у сучасних демократіях.

Важливим моментом будь-якої теорії не-тиранічної (і тому «демократичної») держави є проблема бюрократії, оскільки західні бюрократії виявляються «анти-демократичними» (у моєму розумінні цього терміна). Вони включають численних «маленьких диктаторів», котрі вже не зобов'язані детально звітувати про свої вчинки й упущення. Макс Вебер, великий мислитель, щодо цієї проблеми був налаштований песимістично і вважав, що її вирішити ніколи не вдасться [24, с. 79].¹⁵

¹⁵Позиція Вебера викладена у главі «Бюрократія» фундаментальної праці «Господарство і суспільство», виданої німецькою мовою у 1921 році. Тут, по-перше, відзначено, що явище бюрократії відоме ще з історії Давнього світу. Його джерелом стало збільшення і якісний розвиток задач адміністративного управління численними людськими спільнотами, коротко кажучи – задач адміністрування. Хоча бюрократія неминуче супроводжує і сучасну масову демократію, так само неминуче демократія вступає в конфлікт з бюрократичними тенденціями, породженими її боротьбою проти власних нотаблів [28, с. 983-985] (порівн.: [28,

На відміну від Вебера і майже через сім десятиліть після нього Поппер стверджує, що дану проблему теоретично «вирішити легко, коли визнати *наші* демократичні принципи – і коли ми чесно прагнемо її вирішити» [24, с. 79]. Це виглядає досить оптимістично, але, зокрема, за умови наявності зазначеного «чесного прагнення». Та чи усі й завжди таке прагнення мають і виявляють? Чи доречно приймати умовну теоретичну можливість за легко здійснювану в повсякденній практиці?!

Розуміння проблем бюрократії, які не зводяться до браку ґрунтованої на демократичних принципах підзвітності, у 1944 році запропонував знаний економіст Людвіг фон Мізес у книзі «Бюрократія» [23]. Одна з його засадничих ідей полягала у чіткому відокремленні двох видів управління: бюрократичного (*bureaucratic management*) і бізнесового (*business, profit management*).

Бюрократичний менеджмент повинен дотримуватися норм і правил, встановлених вищим органом влади. Задача бюрократа – виконувати те, що ці норми і правила приписують робити. Його дискреція, тобто свобода діяти на власний розсуд, суттєво обмежена. Бюрократичний менеджмент, додає Мізес далі, застосовний у веденні справ адміністрування, результат яких не має грошового вираження на ринку. Натомість мета бізнесового менеджменту – отримати профіт, прибуток. Оскільки успіх або невдачу у досягненні цієї мети можна визначити через звітність не тільки бізнесу в цілому, а й його складових, доречно децентралізувати як менеджмент, так і звітність, не ставлячи при цьому під загрозу ані злагодженість окремих операцій, ані досягнення спільної для них мети. Відповідальність можна розділити. Тож немає необхідності обмежувати дискрецію підлеглих будь-якими нормами і правилами, відмінними від тих, яким, аби діяти з прибутком, підпорядковується усяка бізнесова активність [23, с. 45-47].

с. 973-974)). По-друге, метою бюрократизації є раціоналізація адміністрування. Бюрократія, вказував Вебер, – це засіб перетворення соціальної дії на раціонально організовану дію. За усіх інших рівних умов раціонально організована і пряма дія переважає будь-який різновид колективної поведінки, а також відмінної від неї соціальної дії [28, с. 987]. По-третє, Вебер з'ясував важливе обмеження бюрократії: у полі бізнесу експертні знання груп інтересів з приватної економіки кращі за експертні знання бюрократії. Це тому, зокрема, що для вказаних «груп інтересів» точне знання фактів значуще для їх економічного виживання. Адже помилки в офіційній статистиці не тягнуть прямих економічних наслідків для відповідального чиновника, тоді як ціною прорахунків у якомусь капіталістичному підприємстві є збитки, можливо, навіть саме його існування, роз'яснив Вебер [28, с. 994].

Таким чином, два відзначених фон Мізесом види управління суттєво відрізняються, насамперед, за основними цілями, за підзвітністю і відповідальністю та за своїми доменами, полями належного застосування. Домен бюрократичного менеджменту включає публічне адміністрування, наприклад, діяльності уряду чи поліцейського відділку, тоді як домен бізнесового управління – приватне підприємництво, наприклад промислове виробництво чи фермерське господарювання.

Значні проблеми виникають тоді, коли той чи інший вид управління застосовується поза межами свого домену. «Ленін помилився, вважаючи бюро уряду зразком для промисловості. Але не менше помиляються ті, хто хоче прирівняти управління бюро до управління фабриками», – конкретизував свої міркування фон Мізес [23, с. 52].¹⁶ Немає нічого, більш позбавленого сенсу, ніж брати бюрократа за модель для підприємця, також наголосив знаний економіст. Адже бюрократ не вільний прагнути покращення. Він не має права починати інновації без схвалення своїх керівників. А це досить часто літні люди, звиклі до усталеного порядку і не схильні до нових ідей. За такого стану справ годі й сподіватися на якісь реформи та на прогрес, застеріг фон Мізес [23, с. 66-67]. Це загальне застереження не втрачає актуальності дотепер.

Пошпер у своїй лекції приділяє увагу не тільки цивільній, а й військовій бюрократії.

Небезпека необмеженого зростання непідзвітної громадськості військової бюрократії є одним з багатьох резонів, чому я, будучи оптимістом, покладаю (і маю покладати) усю надію на всесвітній мир, яким би далеким він не був, – у дусі «вічного миру» Іммануїла Канта. Та, оскільки я торкнувся цієї теми, слід роз'яснити ще раз, що *в інтересах*

¹⁶ Друга з відзначених фон Мізесом помилок сьогодні, здається, відтворилася у діяльності Департаменту ефективності уряду (DOGE), певний час фактично очолюваного Ілоном Маском. Історикиня Вашингтонського університету Маргарет О'Мара у зв'язку з цим відмічає: ідея керувати державою як стартапом – стара як світ. Але держава – не стартап. І вдавати, що це так – означає прирікати її на хаос. «У Кремнієвій долині вкорінилася думка, що якщо ти достатньо розумний, щоб створити мільярдну компанію, ти можеш управляти чим завгодно, але більшість із тих, хто приходить із бізнесу, погано розуміють, як влаштована держава – і вчитися не збираються», – роз'яснює наявну ситуацію О'Мара. Показово, що опитування Harvard CAPS / Harris, проведене у США в лютому 2025 року, тобто через декілька тижнів після передачі «поводів влади» адміністрації президента Трампа і створення у її складі Департаменту ефективності уряду, продемонструвало: 60% респондентів погодилися з тим, що DOGE вже досяг суттєвих успіхів. Але у середині березня аналогічні 60% зізналися, що не схвалюють підхід Ілона Маска до управління федеральною службою, а 54% заявили, що DOGE шкодить країні [3]. Подивимось, що саме «далі буде».

миру я перебуваю в опозиції до так званого руху за мир. Ми мали б вчитися на своєму власному досвіді і принаймні двічі рух за мир вже допомагав заохотити агресорів. Кайзер Вільгельм II сподівався, що з пацифістських резонів Британія не наважиться вступити у війну на захист Бельгії, гарантом якої вона була. А Гітлер так само думав перед нападом на Польщу, котрій Британія теж надавала гарантії безпеки [24, с. 79].¹⁷

Тож, по-перше, проблема розростання військової бюрократії у ситуації її невідповідності громадськості видається Попперу не вирішуваною. По-друге, не покладаючись на швидке пришествя «вічного миру», він вважає за доречне наголосити на відмінності між, з одного боку, реальною зацікавленістю у мирі, а з іншого – «рухом за мир», пацифізмом. Сутність зацікавленості у мирі Поппер тут не роз'яснює.¹⁸ Але не важко зрозуміти, що вона повинна ґрунтуватися на заздалегідь виробленій готовності й практичній спроможності усіляко мир боронити. «*Si vis pacem, para bellum*», – з повним знанням справи стверджували зв'язку з цим ще давні римляни. Натомість пацифізм, можливо, навіть щирий і морально уґрунтований, безапеляційно обмежується слідуванням абстрактним гаслам на кшталт «Ні війні!» й «Ми за мир!». Та сьогодні, коли набирає обертів спроба нового переділу світу, пацифізм, відкидаючи регулярну і всебічну підготовку до загроз більших або менших гібридних конфліктів, військову протидію вже здійснюваним спробам силоміць підкорити інші держави, фактично заохочує агресорів і послаблює – дійсних чи можливих – їх жертв. Залишаючись, по суті, благим наміром, цей «рух за мир» продовжує

¹⁷Філософське есе Канта «До вічного миру» побачило світ у 1795 році. З самого початку Кенігсбержець підкреслив теоретичний характер свого твору. Разом з тим, він зауважив, що політику-практику не слід дивитися на теоретика як на чистого резонера, носія пустих вигадок. Зміст есе включає два основних розділи і кілька додатків. У першому розділі Кант виклав попередні статті договору про вічний мир між державами, у другому – остаточні. Перша стаття першого розділу: «Жоден мирний договір не слід вважати саме таким, якщо він криє у собі приховану підставу для майбутньої війни». Справді, роз'яснив Кенігсбержець, за наявності такого роду підстави матимемо лише перемир'я, тимчасове припинення воєнних дій, а не мир, тобто остаточне закінчення усякої ворожнечі [20, с. 108]. Ця думка дотепер цілком слушна, хоч і висловлена теоретиком. Третя стаття: «Постійні армії з часом повинні повністю зникнути». А ось це вже – абстрактна теорія, виправдана хіба що умовою – «з часом». Сьогодні у світі, напевне, бажаний час іще не настав і, ймовірно, не настане завтра чи післязавтра.

¹⁸Раніше Поппер зауважив: держава, обов'язок якої – захищати націю, повинна стежити за бойовою готовністю (military readiness) своїх громадян, а також за станом їхнього здоров'я. До певної міри вона повинна стежити за економікою, аби резервувати значні запаси, підтримувати шляхи сполучення і системи оповіщення тощо [24, с. 78].

вимошувати дорогу до поцейбічного пекла, до війни: такий актуальний урок можна винести з роздумів Карла Поппера.

Умови оптимізму

Фінальна частина Попперової лекції починається пафосною заявою, що демократичні держави Заходу, зокрема Сполучені Штати, являють собою безпрецедентний успіх. Звичайно, одразу ж визнає мислитель, багато чого слід було б зробити краще. Найважливішу проблему він вбачає у тому, що наші «демократії» ще не досить ясно відділені від диктатури більшості.¹⁹ Крім того, наш світ не позбавлений злочинів, жорстокості, наркотиків. Ми припустилися багатьох помилок, і хоча багато хто виніс із них уроки, дехто ще залишається у їх полоні. Та ніколи раніше в історії не було держав, де б люди мали змогу жити так вільно, маючи такий добрий рівень життя [24, с. 80], [14, с. 10].

Загальна позитивна оцінка сучасних західних демократій і оптимізм стосовно подальшого поступу глобальної демократії не безумовні ще й з огляду на активність мас-медіа.

На щастя, цю істину легко перевірити: істинно, що ми на Заході живемо у найкращому світі, який існував будь-коли. Ми не можемо дозволити цій істині залишатися невисловленою. Медіа, які найбільше винуваті у цьому відношенні, потрібно переконати, що вони завдають великої шкоди. Їх слід умовити виконати свою частку роботи. Їх слід умовити бачити і говорити істину, усвідомлювати приховану небезпеку, яку вони являють, розвивати самокритичність (що властиве кожній здоровій суспільній інституції) та виправлятися. Це для них нова задача. Але вони шкодять дуже сильно. Якщо вони не співпрацюватимуть, залишатися оптимістом далі практично неможливо [24, с. 80].

Заклик, що медіа, які погано висвітлюють досягнення демократії, «слід умовити бачити і говорити істину» і т. п., виглядав би недоречним для досвідченого мислителя виявом наївності, коли б не одразу

¹⁹ На загрози реальній демократії, що випливають з цієї не тільки теоретичної, а й практичної проблеми, вказував ще Аристотель. «У тих демократичних державах, де править закон, демагогам немає місця, але управляють кращі громадяни. Де ж влада спирається не на закони, з'являються демагоги. Тоді править тільки народ. . . Такий демос із обов'язками монарха прагне управляти, мов одноосібний володар, не підлягаючи певному законові, і стає деспотом (тому й улестивці користуються у нього пошаною). Цей демократичний лад найдужче нагадує нам. . . тиранію. І крайня демократія, і тиранія жорстко поводяться із найкращими громадянами», – попереджав Стагірит [1, с. 107].

ж наведене застереження. Тож, видається, Поппер висловлює регулятивний принцип чи мету, котрої потрібно прагнути попри наявну незадовільну ситуацію і сумніви у можливості її повної зміни на краще. Однією з суттєвих умов просування до цієї мети є вироблення у медіа критичного ставлення до себе, спроможності усвідомлювати свої вади чи помилки і виправляти їх. Без цього і сьогодні залишатися оптимістом щодо подальшої долі демократії навряд чи можливо. Та чи є тут бажаний поступ?

На початку січня 2025 року Марк Цукерберг оголосив про суттєві зміни у соціальних мережах Facebook, Instagram і Threads. Протягом останніх років, зазначив він, були розроблені дедалі складніші системи управління вмістом наших платформ, частково у відповідь на суспільно-політичний тиск. Цей підхід зайшов занадто далеко. Хоч він і спрямовувався добрими намірами, але з часом розширився так, що ми робимо забагато помилок, розчаровуємо наших користувачів і надто часто стаємо на шляху свobodного самовираження, яке хотіли б забезпечити. Занадто багато нешкідливого контенту піддається цензурі, занадто багато людей помилково потрапляють у «в'язницю Facebook», а ми часто надто повільно реагуємо на це. Самокритично визнавши помилки, Цукерберг заявив далі про їх виправлення через прийняття «програми повідомлень спільноти» (Community Notes program), яка вже діє в соціальній мережі X Ілона Маска. Передбачається, що користувачі «екранів» самі мають виявляти «потенційно оманливий» контент, повідомляти про нього і, можливо, виправляти [21], [10].

Не входячи зараз у політичні нюанси проголошених змін, пов'язаних з приходом до влади президента Трампа, відзначу подвійне враження, яке вони справляють. З одного боку, усунення фактичного цензурування повідомлень користувачів, тим більше нерідко помилкового, справді здатне посприяти свободі слова, вільному вираженню думок, поступу демократії загалом. З іншого боку, а чи вже повністю виключені «ексцеси» свободи слова, про які попереджав Поппер? Чи готові пересічні користувачі «екранів» ефективно ідентифікувати і критикувати поширювані через них фейки й хитрі маніпуляції? Чи виправдане повне самоусунення мас-медіа від профілактики чи протидії розповсюдженню контенту, шкідливого, зокрема, для демократії, демократичної держави? Зрештою, чи відповідатиме це суттєвій властивості дійсної демократії – бути всебічно спорядженою для самозахисту, в тому числі й силою медіа?!

Невід'ємна складова розгортання новітніх спроб переділу світу, включаючи гібридну агресію путінської РФ проти України – інфор-

маційна війна. У ній не нехтують жодними способами і засобами, у тому числі шкідливими фейками та різного роду маніпуляціями, що стосуються демократії. Наразі провокативні чи екстремістські заклики, дезінформація і місінформація регулярно і масово розповсюджується через старі та нові медіа.²⁰ У протидії цьому не достатньо покладатися тільки на вплив переконування чи на заборонні заходи державної влади: окрім усього іншого, це не виходить за межі патерналістського способу правління, підданого критиці Поппером. Тому ефективна *національна система* такої протидії, не виключаючи врегульованої правом участі держави, мусить залучати добропорядний персонал недержавних мас-медіа, а також спеціалізовані громадські організації, інформаційних волонтерів. Однак проблема ефективної протидії шкідливому контенту мас-медіа у достатній мірі не буде вирішена без медіаосвіти найширшої аудиторії: в ідеалі кожен користувач того чи іншого «екрану» має бути готовий надавати *собі сам* вмілу «первинну допомогу» проти «інформаційного ураження». В осерді належної медіаосвіти знаходиться розвинуте і вмотивоване критичне мислення [13, с. 181-182], [12]]. Без цього, зокрема, «програма повідомлень спільноти» у душі Маска і Цукерберга залишиться, в кращому випадку, лише формальною можливістю виключення тієї чи іншої омани та шкоди.

Отже, наприкінці першої чверті XXI століття оптимізм щодо подальшої долі демократії, демократичного поступу України чи навіть США не може бути безумовним. Глобальна демократія – один з доволі ґрунтовних сценаріїв майбутнього, але він не утілиться в життя без напружень та звершень, не менш інтенсивних і творчих за ті, що вже увійшли в історію людства з 507 року до Р.Х.

---

²⁰ У лютому 2024 року тодішній секретар РНБО України Олексій Данілов констатував: російські агенти поширюють щотижня 166 мільйонів дезінформаційних постів про Україну на таких платформах, як телеграм, фейсбук, інстаграм і твітер (X). Крім того, за його словами, Росія значно посилила свої дезінформаційні кампанії, щоб посіяти розбрат і вплинути на громадську думку, маючи спеціальні підрозділи, призначені для кожної країни, де в Європі проходять вибори [7] (див. також, напр.: [29], [13]). У ширшому плані досить показовою є чергова оцінка глобальних ризиків, представлена на Всесвітньому економічному форумі у січні 2025 року. Сьогодні ризик дезінформації й місінформації, розповсюджуваних через медійні мережі, посідає четверте місце серед 33 врахованих, поступаючись тільки ризикам міждержавних військових конфліктів, надзвичайних погодних явищ та геоекономічної конфронтації. У дворічній перспективі ризик впливу дезінформації й місінформації піднімається на перше місце серед десяти найімовірніших, а у десятилітній – обіймає п'яте місце [27, с. 7-8].

Основні висновки

Сьогодні ми живемо у світі, реалії якого вийшли доволі далеко за межі дослідженого Карлом Поппером. Однак низка його ідей і висновків щодо демократії, теорії й практики демократичної держави зберігає, хоча і не беззаперечно, свою силу та актуальність.

По-перше, виникнення і поступ демократії були пов'язані з вільною торгівлею книгами, по суті – зі збільшенням відповідним чином організованих потоків різноманітної інформації в освіті, мистецтві, науці, політиці тощо. Та сьогодні такого роду процеси, спираючись вже не на друковані книги чи газети, а на різноманітні електронні «екрани», оновлюються і багатократно підсилюються, приносячи не тільки позитивні для людини та людства наслідки. Загрози тут ще не фатальні, але вже цілком реальні. Їх слід визнавати і вивчати, виробляти й застосовувати належні засоби профілактики та протидії.

По-друге, від самого початку демократія – зовсім не біблійний рай: вона не позбавлена ані різного роду помилок і виявів зла, ані милосердя та добра. Демократичну державу не варто ані ідеалізувати, ані очорнювати чи навіть демонізувати.

По-третє, за Поппером, демократія – не народний суверенітет і не правління народу. Це соціальна інституція, яка не тільки заперечує диктатуру з властивою їй концентрацією влади, а й належно споряджена для того, щоб захищатися від неї. Суттєвою особливістю демократії є реальна можливість усунення уряду, правлячої верхівки «без пролиття крові», у врегульований мирний спосіб.

По-четверте, різні свободи необхідні відповідальним громадянам для запобігання надмірної концентрації державної влади і зловживання нею, зрештою – для уникнення загрози переродження демократії у диктатуру. Разом з тим, свободи громадян обмежуються правом. Не можна припускати «експесів» свободи, зокрема шкодити належному правлінню, демократичній державі.

По-п'яте, надмірне посилення і розширення державної влади не припустиме навіть задля примусу до щастя і добра. Тож державне правління, спрямоване на те, аби у якийсь загально-обов'язковий спосіб «ощасливити» громадян, тобто патерналістське правління, і, відповідно, патерналістська держава насправді є найбільший деспотизм, який тільки можна уявити: у цьому Поппер погоджується з Кантом.

По-шосте, хоча слід, наскільки можливо, уникати патерналізму, однак кожна реальна держава неодмінно має декілька патерналіст-

ських функцій, зокрема національну оборону і зовнішню політику. Протиставлення міні-держави і патерналістської держави доцільно, за Поппером, замінити конструктивною рекомендацією: «не більше патерналізму, ніж необхідно з огляду на мораль».

По-сьоме, заклик Поппера, що медіа, які погано висвітлюють досягнення демократії, «слід умовити бачити і говорити істину» висловлює регулятивний принцип чи мету, котрої потрібно прагнути попри наявну скрутну ситуацію і сумніви у можливості її повної зміни на краще.

По-восьме, невід'ємною складовою нинішнього розгортання спроб нового переділу світу, у тому числі й гібридної агресії путінської РФ проти України, є інформаційна війна. У ній не нехтують жодними способами і засобами, включно зі шкідливими фейками чи різного роду маніпуляціями, що стосуються демократії. Їх регулярно і масово поширюють через медіа. У протидії цьому не достатньо покладатися тільки на вплив переконування чи на заборонні заходи держави. Ефективна національна система такої протидії, не виключаючи врегульованої правом участі держави, мусить залучати добропорядний персонал недержавних мас-медіа, а також спеціалізовані громадські організації, інформаційних волонтерів.

По-дев'яте, проблема протидії шкідливому контенту мас-медіа в достатній мірі не буде вирішена без медіаосвіти найширшої аудиторії: в ідеалі кожен користувач того чи іншого «екрану» має бути готовий надавати собі сам вмілу «первинну допомогу» проти «інформаційного ураження». В осерді належної медіаосвіти знаходиться розвинуте і вмотивоване критичне мислення.

По-десяте, сьогодні оптимізм щодо подальшої долі демократії, демократичного поступу України чи навіть США не може бути безумовним. Глобальна демократія – один з доволі ґрунтовних сценаріїв майбутнього, але він не утілиться в життя без напружень та звершень, не менш інтенсивних і творчих за ті, що вже увійшли в історію людства з часів виникнення демократії в Афінах.

Література

1. *Арістотель*. Політика. Київ: Основи, 2005.
2. *Венкіна К.* США та Великобританія не підписали заяву щодо ІІІ в Парижі. *Дойче Велле*. 11.02.2025. URL:

<https://www.dw.com/uk/ssa-ta-velikobritania-ne-pidpisali-zaavusodo-si-v-parizi/a-71577469>

3. *Відділ* кореспондентів BBC. Департамент хаосу. Як DOGE Ілона Маска ламає архітектуру влади у США. *BBC News. Україна*. 5 квітня 2025. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cx20nzwwe8jo>
4. *Голубева А.* «Сучасні диктатори приходять до влади через вибори». Що чекає на демократію при Трампі. *BBC News. Україна*. 21 січня 2025. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cn93141v1y8o>
5. *Джугалик Д.* Лідери у галузі ШІ знову розпочинають дебати щодо ризиків нових технологій та проекту Stargate. *Mezha.Media*. 27.01.2025. URL: <https://mezha.media/2025/01/27/ai-debates-are-starting-again/>
6. *Кант І.* Критика чистого розуму. Київ: Юніверс, 2000.
7. *Мельник Р.* Данілов: Росія щотижня поширює 166 мільйонів фейкових постів про Україну. *Детектор медіа*. 28 лютого 2024. URL: <https://detector.media/infospace/article/223574/2024-02-28-danilov-rosiya-shchotyzhnnya-poshyryuie-166-milyoniv-feykovykh-postiv-pro-ukrainu/>
8. *Поппер К.* Відкрите суспільство та його вороги. Т.1. У полоні Платонових чарів. Київ: Основи, 1994.
9. *Поппер К.* Відкрите суспільство та його вороги. Т.2. Спалах пророцтв: Гегель, Маркс та послідовники. Київ: Основи, 1994.
10. *Сааков В., Лінке М.* У Facebook і Instagram скасовують фактчекінг. *Дойче Велле*. 07.01.2025. URL: <https://www.dw.com/uk/u-facebook-i-instagram-skasovuut-faktceking/a-71242156>
11. *Стрельніков О.* Штучний інтелект для пропаганди? Як цього уникнути. *Дойче Велле*. 19.06.2024. URL: <https://www.dw.com/uk/stucnij-intelekt-dla-propagandi-ak-cogo-uniknuti/a-69415996>
12. *Тягло О.В.* Заборони чи «вакцинація критичним мисленням»? Історія та філософія освіти в незалежній Україні: контрверзи

- сучасного наукового пізнання: зб. тез Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, 8 червня 2021 р., м. Київ. Київ: Педагогічна думка, 2021. С. 238-240.
13. Тягло О.В. Інформаційна війна: аналіз феномена. *Актуальні проблеми духовності*. 2022. (23). С. 173-189.
  14. Тягло О.В. Роздуми Карла Поппера щодо теорії та практики демократичної держави. *Постметодика*. 2010. Вип. 1(92). С. 2-10.
  15. «Цінності дезінформації» та зміна влади у Європі. Мюнхенська промова Венса про нову політику США. *Європейська правда*. 15 лютого 2025. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2025/02/15/7205080/>
  16. Desmurget M. La fabrique du crétin digital: Les dangers des écrans pour nos enfants. Paris: Le Seuil, 2019.
  17. German chief «defends democracy against Vance attack». *The Sunday Times*. February 14, 2025. URL: <https://www.thetimes.com/world/russia-ukraine-war/article/ukraine-war-latest-news-trump-us-russia-vgkv6w6zr>
  18. Henley J., Sullivan H., Phillips T., Holmes O. World leaders react with horror to «disgraceful storming» of US Capitol. *The Guardian*. 7 Jan., 2021. URL: <https://www.theguardian.com/us-news/2021/jan/06/trump-blows-up-us-democracy-the-world-watches-on-in-horror>
  19. Kant I. On the common saying "This may be true in theory, but it does not apply in practice". *Political writings*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991. P. 61-92.
  20. Kant I. Perpetual peace. A philosophical essay. London: George Allen & Unwin Ltd, 1917. P. 106-196.
  21. Kaplan J. More speech and fewer mistakes. *Meta*. January 7, 2025. URL: <https://about.fb.com/news/2.025/01/meta-more-speech-fewer-mistakes/>
  22. Lock J. Two treatises of government. London: Cambridge University Press, 1960. P. 153-446.
  23. Mises L. Bureaucracy. New Haven: Yale University Press, 1944.

24. *Popper K.* Reflections on the theory and practice of the democratic state. *The lesson of this century: With two talks on freedom and the democratic state.* London and New York: Routledge, 1997. P. 65-80.
25. *Popper K.* The lesson of this century: With two talks on freedom and the democratic state. London and New York: Routledge, 1997.
26. *Taylor & Francis.* Children's brains shaped by their time on tech devices, review shows. *Medical Xpress.* November 17, 2023. URL: <https://medicalxpress.com/news/2023-11-children-brains-tech-devices.html>
27. *The global risks report 2025.* 20-th edition. Geneva: World Economic Forum, 2025.
28. *Weber M.* Economy and society: An outline of interpretive sociology / G. Roth and C. Wittich (eds.). Berkley: University of California Press, 1978.
29. *Wesolowski K., Klug T.* Fact check: Russia's influence on Germany's 2025 election. *Deutsche Welle.* 18.02.2025. URL: <https://www.dw.com/en/russian-disinformation-aims-to-manipulate-german-2025-election/a-71664788>

References

1. *Aristotel.* Polityka. Kyiv: Osnovy, 2005.
2. *Desmurget M.* La fabrique du crétin digital: Les dangers des écrans pour nos enfants. Paris: Le Seuil, 2019.
3. *Dzhuhalyk D.* Lidery u haluzi SHI zнову rozpochynaiut debaty shchodo ryzykiv novykh tekhnolohii ta proiektu Stargate. *Mezha.Media.* 27.01.2025. URL: <https://mezha.media/2025/01/27/ai-debates-are-starting-again/>
4. *German chief «defends democracy against Vance attack».* *The Sunday Times.* February 14, 2025. URL: <https://www.thetimes.com/world/russia-ukraine-war/article/ukraine-war-latest-news-trump-us-russia-vgkv6w6zr>

5. *Henley J.*, Sullivan H., Phillips T., Holmes O. World leaders react with horror to «disgraceful storming» of US Capitol. *The Guardian*. 7 Jan., 2021. URL: <https://www.theguardian.com/us-news/2021/jan/06/trump-blows-up-us-democracy-the-world-watches-on-in-horror>
6. *Holubeva A.* «Suchasni dyktatory prykhodiat do vldy cherez vybory». Shcho chekaie na demokratii pry Trampi. *BBC News. Ukraina*. 21 sichnia 2025. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cn93141v1y8o>
7. *Kaplan J.* More speech and fewer mistakes. *Meta*. January 7, 2025. URL: <https://about.fb.com/news/2.025/01/meta-more-speech-fewer-mistakes/>
8. *Kant I.* Krytyka chystoho rozumu. Kyiv : Yunivers, 2000.
9. *Kant I.* On the common saying «This may be true in theory, but it does not apply in practice». *Political writings*. Cambridge : Cambridge University Press, 1991. P. 61–92.
10. *Kant I.* Perpetual peace. A philosophical essay. London : George Allen & Unwin Ltd, 1917. P. 106–196.
11. *Lock J.* Two treatises of government. London : Cambridge University Press, 1960. P. 153–446.
12. *Melnyk R.* Danilov: Rosiia shchotyzhdnia poshyriuie 166 milioniv feikovykh postiv pro Ukrainu. *Detector media*. 28 liutoho 2024. URL: <https://detector.media/infospace/article/223574/2024-02-28-danilov-rosiya-shchotyzhnnya-poshyryuie-166-milyoniv-feykovykh-postiv-pro-ukrainu/>
13. *Mises L.* Bureaucracy. New Haven : Yale University Press, 1944.
14. *Popper K.* Reflections on the theory and practice of the democratic state. *The lesson of this century: With two talks on freedom and the democratic state*. London and New York : Routledge, 1997. P. 65–80.
15. *Popper K.* The lesson of this century: With two talks on freedom and the democratic state. London and New York : Routledge, 1997.
16. *Popper K.* Vidkryte suspilstvo ta ioho vorohy. T.1. U poloni Platonovykh chariv. Kyiv : Osnovy, 1994.

17. *Popper K.* Vidkryte suspilstvo ta ioho vorohy. T. 2. Spalakh prorotstv: Hehel, Marks ta poslidoynyky. Kyiv : Osnovy, 1994.
18. *Saakov V., Linke M.* U Facebook i Instagram skasovuiut faktchekinh. *Doiche Velle*. 07.01.2025. URL: <https://www.dw.com/uk/u-facebook-i-instagram-skasovuut-faktceking/a-71242156>
19. *Strelnikov O.* Shtuchnyi intelekt dlia propahandy? Iak tsoho unyknyty. *Doiche Velle*. 19.06.2024. URL: <https://www.dw.com/uk/stucnij-intelekt-dla-propagandi-ak-cogo-uniknuti/a-69415996>
20. *Taylor & Francis.* Children's brains shaped by their time on tech devices, review shows. *Medical Xpress*. November 17, 2023. URL: <https://medicalxpress.com/news/2023-11-children-brains-tech-devices.html>
21. *The global risks report 2025.* 20-th edition. Geneva : World Economic Forum, 2025.
22. *Tiaglo O.V.* Informatsiina viina: analiz fenomena. *Aktualni problemy dukhovnosti*. 2022. (23). S. 173–189.
23. *Tiaglo O.V.* Rozdumy Karla Poppera shchodo teorii ta praktyky demokratychnoi derzhavy. *Postmetodyka*. 2010. Vyp. 1(92). S. 2–10.
24. *Tiaglo O.V.* Zaborony chy «vaktsynatsiia krytychnym myslenniam»? *Istoriia ta filosofia osvity v nezalezhnii Ukraini: kontroverzy suchasnoho naukovooho piznannia: zb. tez Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu, 8 chervnia 2021 r., m. Kyiv*. Kyiv : Pedahohichna dumka, 2021. S. 238–240.
25. «Tsinnosti dezinformatsii» ta zmina vlady u Yevropi. Miunkhenska promova Vensa pro novu polityku SSHA. *Yevropeiska pravda*. 15 liutoho 2025. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2025/02/15/7205080/>
26. *Viddil* korrespondentiv BBC. Departament khaosu. Iak DOGE Ilona Maska lamaie arkhitekturu vlady u SSHA. *BBC News. Ukraina*. 5 kvitnia 2025. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cx20nzww8jo>
27. *Vienkina K.* SSHA ta Velykobrytaniia ne pidpysaly zaiavu shchodo SHI v Paryzhi. *Doiche Velle*. 11.02.2025. URL:

<https://www.dw.com/uk/ssa-ta-velikobritania-ne-pidpisali-zaavusodo-si-v-parizi/a-71577469>

28. *Weber M.* Economy and society: An outline of interpretive sociology / G. Roth and C. Wittich (eds.). Berkley : University of California Press, 1978.
29. *Wesolowski K.*, Klug T. Fact check: Russia's influence on Germany's 2025 election. *Deutsche Welle*. 18.02.2025. URL: <https://www.dw.com/en/russian-disinformation-aims-to-manipulate-german-2025-election/a-71664788>

ARE KARL POPPER'S REFLECTION ON DEMOCRACY ACTUAL TODAY?

Oleksandr Tiaglo

Abstract. Survey of Karl Popper's talk *Reflections on the theory and practice of the democratic state* with comments is presented. It is argued, although today we live in the world whose realities have gone far beyond what Popper explored, a number of his ideas and conclusions retain their validity and actuality.

History teaches that from the very beginning democracy is neither devoid of various kinds of faults and manifestations of evil, nor of mercy and goodness. Therefore, democratic state should neither be idealized nor demonized. According to Popper, democracy is not popular sovereignty and not people's rule. It is social institution, which not only rejects dictatorship, but also equipped to defend itself. An essential feature of democracy is the real possibility of getting rid of the government without bloodshed, through a regular peaceful way. Various freedoms are necessary for responsible citizens to prevent excessive concentration of state power and its abuse. However, realization of these freedoms is limiting by law: it should not lead to the «excesses» of freedom, harm proper rule, democratic state.

Popper's call, the media that poorly elucidate the achievements of democracy must be persuaded to see and tell the truth, to develop a self-critical attitude, and correct themselves, is just a regulative principle or a goal to strive for, despite the current unsatisfactory situation and doubts about the possibility of its complete change for the better. Contemporary information warfare is carrying out by means of harmful fakes and various kinds of manipulations, including those regarding democracy, disseminated through the media regularly and massively. To counteract this, it is not sufficient to rely solely on persuasion or on ban measures by the state. An effective national system of such counteraction, not excluding the legally regulated participation of the state, should involve decent non-state media professionals, as well as specialized civic organizations, information volunteers. However, the problem of countering the harmful media content will not be sufficiently solved without media education for the widest audience: ideally, every user of any «screen» should be ready to provide himself with skilled «first aid» against «informational damage».

Keywords: democracy, Athenian democracy, democratic state, power, freedom, media, national system for countering harmful media content.

Надійшла до редакції 13 квітня 2025 р.

Прийнята до друку 29 квітня 2025 р.

Опублікована 1 вересня 2025 р.

Тягло Олександр Володимирович

Кафедра гуманітарних дисциплін та українознавства
Харківський національний університет внутрішніх справ
просп. Льва Ландау, 27
м. Харків
61080

Tiaglo Oleksandr

Department of Humanities and Ukrainian Studies
Kharkiv National University of Internal Affairs
Lev Landau Ave., 27
Kharkiv
61080

<https://orcid.org/0000-0003-0721-1153>

olexti@gmail.com

<https://doi.org/10.55056/apm.7757>